

VTM Virpi Kivioja

Suomalaiset oppikirjat politiikkaa ja propagandaa ajamassa

Kouluoppikirjaa pidetään elämässä tarvittavien tietojen ”peruspaketina”. Lapsille ja nuorille suunnattuna ja virallisen kouluopetuksen välineenä massamedia nimeltä oppikirja on mitä tehokkain kanava levittää ajatuksia ja vaikuttaa suuren ihmisjoukon asenteisiin ja mielipiteisiin, niin hyvässä kuin pahassa. Historian saatossa lapsille on oppikirjojen välityksellä opetettu mitattavissa olevien faktatietojen rinnalla myös vaikeammin todistettavia väitteitä itsestäänselvinä ”totuuksina”. Tarkastelen seuraavassa suomalaisten maantiedon kouluoppikirjojen käyttöä 1930- ja 1940-luvuilla mielipiteiden ja asenteiden muokkaamisessa. Kirjoitus perustuu Turvallisuustieteellisessä yhdistyksessä pitämäni oppikirjahistorian esitelmään, joka puolestaan pohjautuu omaan tutkimukseeni sekä artikkeliini syksyllä 2015 ilmestyvässä teoksessa *Sotapropagandasta brändäämiseen – Miten Suomea on rakennettu* (Docendo).

Kielipolitiikkaa 30-luvulla

Helsingin yliopiston maantieteen professorin Iivari Leiviskän oppikirjat ovat esimerkki oppikirjojen käytöstä oppikirjailijan omien poliittisten tarkoituserien ajamisessa. Leiviskä kuvailee oppikouluille suunnatussa oppikirjassaan *Koulun maantieto* (WSOY 1934) Ruotsissa asuvien suomalaisten oloja:

”Tornionjoen länsipuolella oleva osa Pohjois-Ruotsia, Länsipohja, on vanhaa suomalaisuutta –. Suomalaisia on siellä lähes 30 000, ja ne ovat monessa pitäjässä asukasten valtavina enemmistönä. Siitä huolimatta ei suomalaisilla ole mitään kielellisiä oikeuksia. Kaikki virkamiehet ovat ruotsinkielisiä, ja kansakouluissakin opetetaan vain ruotsin kielellä, jota lapset eivät ymmärrä. Muillakin keinoilla koettavat ruotsalaiset saada tämän suomalaisen alueen kokonaan ruotsalaiseksi.”

Iivari Leiviskän oppikirjatekstin tulkinnassa ruotsinsuomalaisten tilanteesta korostuu olojen epäoikeudenmukaisuus: suomalaisia on Länsipohjassa kymmeniä tuhansia, mutta suomen kielellä ei kuitenkaan ole virallista asemaa ja suomalaisia pyritään suorastaan ruotsalaistamaan. Oppikirjassa myöhemmin seuraavassa selostuksessa Vermlannin suomalaisasutuksesta tiivistyy Leiviskän käsitys suomenkielisten oloista Ruotsissa: ”Muutamia vuosikymmeniä saivat suomalaiset elää rauhassa metsissään, mutta myöhemmin heitä alettiin sortaa.” Miten ruotsinsuomalaisiin kohdistunut sorto käytännössä on ilmennyt, siitä ei tekstissä kerrota.

Leiviskä on oppikirjatekstissään tulkinnut Länsipohjan alueen olevan ”suomalaisseutua” siellä asuvien suomenkielisten asukkaiden perusteella. Alueen ”suomalaisuus” on kuitenkin melko tulkinanvarainen seikka. Kyse on keskiajalta asti Ruotsin valtakuntaan kuuluneesta alueesta, jossa vallitsivat ruotsalaiset lait ja jossa asuu ruotsinkielisiä siinä missä suomenkielisiäkin. Voi myös kysyä, miten mitataan nykyisen Suomen puolelta tulleiden mutta kenties useita vuosisatoja alueella asuneiden sukujen ”suomalaisuutta”. Onko kansallisuuden perustana kieli, genetiikka, tapakulttuuri vai mikä? Ruotsin tiettyjen alueiden ”suomalaisuus” ja asukkaiden erityisoikeudet tämän ”suomalaisuuden” perusteella on siten silkan faktan sijasta pikemminkin poliittinen kysymys, johon ei ole yksiselitteisiä vastauksia.

Se, että Iivari Leiviskä on oppikirjassaan näinkin pieneen yksityiskohtaan kiinnittänyt suurta huomiota, johtuu oppikirjailijan omasta taustasta. Leiviskä oli 1900-luvun alkupuolen näkyvä suomalaisuustaistelija, jolle suomalaisen kansallisuuden ja suomen kielen asema olivat tärkeitä puolustettavia asioita yhteiskunnassa, jossa ruotsinkielisellä vähemmistöllä oli pitkään ollut paljon taloudellista ja poliittista vaikutusvaltaa. Muiden suomalaisuusaktiivien tavoin Leiviskää lienee ärsyttänyt Suomen ja Ruotsin kielivähemmistöille myönnettyjen oikeuksien epätasapainoinen suhde: Suomessa ruotsille oli itsenäistymisen jälkeen annettu asema virallisena kielenä, mutta Ruotsissa ei suomalaisen kielivähemmistön oikeuksia huomioitu vastaavalla tavalla. Leiviskän oppikirjan kuvaukset ruotsinsuomalaisten oloista asettuvat näin osaksi kirjailijan omien (kieli)poliittisten näkemysten linjaa. Suomessa kiistely suomen ja ruotsin kielten asemista kävi 1930-luvulla kuumana Leiviskän työpaikalla Helsingin yliopistossa. Professori Leiviskä osallistui väsymättä näihin kielipoliittisiin kiistoihin – jopa oppikirjoissaan, kuten edelläkin ilmenee.

Itä-Karjalan ”suomalaistamista”

Ennen toista maailmansotaa Suomessa kaiken koulukasvatuksen tärkeimpänä aatteellisena päämääränä oli suomalaiskansallinen kasvatus. Esimerkiksi vuoden 1925 ehdotuksessa maalaiskansakoulujen opetussuunnitelmaksi määriteltiin maantiedon opetuksen tavoitteeksi ”herättää rakkautta kotimaahan ja isänmaallista mieltä”. Samoin vuoden 1932 ehdotuksessa oppikoulujen opetussuunnitelmaksi esitettiin, että maantiedon päämääränä on ”herättää heissä [oppilaissa] mielenkiintoa ja kiin-

tymystä ensi sijassa Suomen luontoon ja kansaan”. Lasten opetusta ohjasi siis nationalistinen projekti: kasvatus, ei vain hyviksi ihmisiksi, vaan nimenomaan hyviksi *suomalaisiksi*.

Isänmaalliselle ja maanpuolustukselliselle hengelle olikin tarvetta Suomen ja Neuvostoliiton välisen sotien aikana. Suomi lähti jatkosotaan tavoitteenaan ottaa haltuun talvisodassa menetettyjen alueiden lisäksi myös Neuvostoliittoon kuuluva Itä-Karjala. Valtion- ja sodanjohto perustelivat alueen valloittamista ja liittämistä Suomeen muun muassa strategisista syistä: Suomi tarvitsi itäpuoleltaan lisää alueita suojaaviksi Neuvostoliittoa vastaan. Toisaalta suunnitelman taustalla vaikutti myös Suur-Suomi- ja heimohenkisten keskuudessa itsenäistymisestä asti säilynyt unelma kaikkien ”suomensukuisiksi” laskettavien Suomen lähialueiden liittamisestä yhteen.

Sodanajan todellisuuteen kuului kansalaisten mielialojen muokkaaminen myönteiseksi Suomen sodankäynnille ja ylipäättään vallitsevalle politiikalle valtiollisesti järjestetyllä sotatiedottamisella eli sotapropagandalla. Itä-Karjalan valloittamista propagandassa perusteltiin muun muassa argumentoimalla Itä-Karjalan ja Suomen alueiden kuuluvan yhteen niin historiallisesti, maantieteellisesti kuin kansatieteellisestikin. Kansalaisille pyrittiin osoittamaan kahden valtiollisesti erillisen alueen olevan itse asiassa monin tavoin yhdenmukaisia ja sen vuoksi yhteenkuuluvia alueita.

Suomalaisten miehitettyä Itä-Karjalan Suomen armeija otti vastuun alueen siviilihallinnosta. Muun muassa Antti Laineen väitöskirjassa *Suur-Suomen kahdet kasvot. Itä-Karjalan siviiliväestön asema suomalaisessa miehityshallinnossa 1941–1944* (Otava 1982) kerrotaan suomalaisten havainneen, että itäkarjalaiset eivät tunteneet Suomen oloja tai historiaa. Itä-Karjalassa alkoikin kasvatus- ja valistustyö, jonka yhtenä tavoitteena oli itäkarjalaisten ”suomalaistaminen”. Itäkarjalaiset oli saatava mieltämään elinalueensa, kulttuurinsa sekä historiansa ja siten itsensä suomalaisiksi ja osaksi Suomea. Sotilashallinnon järjestämästä koulukasvatuksesta tuli keskeinen itäkarjalaisten ”suomalaistamisen” kanava. Antti Laine toteaa, kuinka Itä-Karjalan koulujärjestelmän läpäisi suomalaiskansallinen eetos, ja tätä eetosta edistävinä kouluaineina pidettiin muun muassa maantietoa ja historiaa, joita armeijan piirissä tehdyissä Itä-Karjalan opetussuunnitelmaohjeissa kutsuttiin ”mielenlaatua muokkaaviksi aineiksi”.

Oppikirjat olivat yksi niin suomalaisten kuin itäkarjalaistenkin ”mielenlaadun muokkaamisen” väline. Itä-Karjalan ja myös Suomen kouluja varten julkaistiin uusia, Itä-Karjalaa käsitteleviä oppikirjo-

ja, joista yksi oli lehtori Eino Kärjen maantiedon opetukseen laatima oppikirja tai paremminkin vihkonen *Itä-Karjalan maantieto* (WSOY 1942). Kärki teki kirjan yhteistyössä Itä-Karjalan sotilashallintoesikunnan valistusosaston kanssa, ja kirja pyrki omien sanojensa mukaan täyttämään Itä-Karjalan maantieteellisen tuntemuksen vajetta niin ”Kanta-Suomessa” kuin Itä-Karjalassakin. Kärjen oppikirja alkaa luvulla Itä-Karjalan ”luonnonmukaisesta alueesta”, ja jo heti siinä osoitetaan erilaisin perusteluin Suomen ja Itä-Karjalan yhteenkuuluvuus. Ensimmäisenä kerrotaan niiden historiallisesta yhteydestä merkitseviä kohtia lihavoinnilla korostaen:

”»Äänisjärvi, Pohjanlahti
Auranrannat, Vienansuu...»

Tämän laulun sanoissa runoilija on osoittanut sen maa-alueen rajat, missä suomalaisia asui jo yli tuhat vuotta sitten. Kansamme eri heimoista (mainitse ne!) karjalaiset asuivat idässä laajalla alueella, jota nimitämme **Karjalaksi**. Se oli suuri maa, joka ulottui Laatokan ja Äänisen eteläpuolitse aina Vienanjoelle saakka. (Katso kartasta!) Etelässä asui naapurina vierasta kansaa, venäläisiä, jotka tekivät ryöstöretkiä Suomen heimojen riistarikkaille maille. Monien sotien seurauksena oli, että Karjalan maa jaettiin kahtia: **Länsi-Karjala** jäi Suomen yhteyteen, mutta **Itä-Karjala** joutui venäläisten valtaan. (Näytä kartasta se raja, joka satojen vuosien aikana on jakanut Karjalan maan ja erottanut karjalaiset toisistaan.)

Nyt on tullut aika, jolloin tuo väkivalloin tehty raja on poistettu. Itä-Karjala on liittynyt jälleen Suomeen ja niin muodostuu uudelleen jakamaton, **suomalainen Karjala** ja yhtenäisen, suuri Suomi.”

Edellä siteeratun viimeinen virke tarjoaa menneisyydestä erityisen mielenkiintoisen tulkinnan, kun siinä todetaan, että ”Itä-Karjala on liittynyt jälleen Suomeen”. Suomeksi kutsutun ja historian aikana eri valtakuntien osana olleen alueen rajoja eri vaiheissa muisteleva kuitenkin huomaa tietyn ristiriidan oppikirjan väitteessä, että koko itäinen Karjala – Äänisjärveltä Vienanmerelle – olisi jatkosodan myötä ”jälleen” osa Suomea. Näkökulma alueiden yhteenkuuluvuudestakin on suomalaisittain väritty, sillä ajatuksen voisi kääntää myös toisinpäin: Suomi on jälleen liittynyt Itä-Karjalaan. Itä-Karjalaa katsellaan ”suomalaisuuden” näkökulmasta, suomalaisten ”silmälasiin” läpi.

Karjalan jakaneen rajan epäluonnollisuuden tematiikka jatkuu oppikirjan ensimmäisessä luvussa myös hieman myöhemmin. Historiallisten argumenttien jälkeen vuorossa on Suomen ja Itä-Karjalan yhteenkuuluvuuden maantieteellinen perustelu, jonka lopputulemaa vielä painotetaan lihavoidulla kirjaimella:

”Monet suomalaiset ovat nykyisin liikkuneet Itä-Karjalan mailla. Sen maisemat tuntuvat kotoisilta ja tutuilta. – – Tuttuja ovat myös metsien, järvien ja viljelysmaitten kasvit ja eläimet. Myöskin maan perustana oleva kallioperä on täällä samanlaista kuin muuallakin Suomessa. – – Luontonsa ja maisemiensa samankaltaisuuden vuoksi **Suomi ja Itä-Karjala muodostavat yhtenäisen, luonnonmukaisen kokonaisuuden.**”

Kirjan päätekstin monipolvisen maantieteellisen selostuksen jälkeen loppuyhteenvedossa toistetaan jälleen niin sanotun ”vanhan rajan” luonnottomuus ja korostetaan ydinasiaa lihavoinnilla:

”Olemme jo aikaisemmin havainneet, kuinka Itä-Karjalan maisemat vesistöineen ovat samanlaisia kuin Kanta-Suomessakin. Nyt olemme nähneet, että myöskin koko elollinen luonto on samanlaista. Oikeastaan on varsin ymmärrettävää, että kasvi- ja eläinmaailma jatkuu muuttumattomana yli väkivalloin vedetyn valtiorajan, sillä elämän olosuhteet ovat molemmin puolin samanlaiset. Nyt me myöskin entistä paremmin käsitämme, mitä merkitsee, kun sanomme, että **Suomi ja Itä-Karjala muodostavat luonnonmukaisen kokonaisuuden.**”

Havainto maantieteellisten piirteiden samankaltaisuudesta Suomen itärajan molemmin puolin on eittämättä paikkansa pitävä ja edelleenkin maantieteessä toistettu fakta. Kuitenkin kun suomalaisessa sota-ajan propagandassa muun muassa maantieteellä perustellen väitettiin valtiollisten rajojen siirron olevan tarpeen, siirrettiin todennettavien faktojen toteamisesta jo politiikan ajamisen puolelle. Filosofin David Humen periaatteen ”Humen giljotiinin” mukaisesti tosiasioista ei voi suoralta kädetä päätellä, kuinka asioiden moraalisesti – ja tässä tapauksessa poliittisesti – pitäisi olla. Luonto ei kerro, mihin valtioon kukin luonnonalue kuuluu, vaan sen kysymyksen ratkaisee politiikka. Näin pitkälle meneviin poliittisiin väitteisiin ei Eino Kärki oppikirjassaan mennyt, vaan hän tyytyi kirjaan tarjoamaan muun sotapropagandan kanssa yhteensopivaa faktatietoa. Oppikirjan propagandistisen sävyn osoittavat kuitenkin Itä-Karjala-propagandan ydinajatuksen eli Suomen ja Itä-Karjalan välisen rajan luonnottomuuden ja alueiden maantieteellisen yhdenmukaisuuden jatkuva toistaminen. Propagandistisen tulkinnan puolelle horjahtaa myös edellä mainittu Kärjen näkemys Suomen itärajan kulun historiasta.

Kaikkea muuta kuin neutraali media

Oppikirjoilla on Suomessa siinä missä muissakin maissa pyritty tietoisesti vaikuttamaan nuorimman väestönosan mielikuviin ja käsityksiin. Iivari Leiviskä tahtoi oppikirjallisuudellaan herättää koulu- ja nuorisissa suomen kielen puolustustahtoa, kenties jopa ruotsalaisvastaisuutta. Jatkosodan aikana Eino Kärjen Itä-Karjalan maantiedon oppikirja palveli suomalaista sotapropagandaa, jonka tavoitteena oli saada kansalaiset uskomaan Itä-Karjalan ”suomalaisuus” ja ”luonnollinen” kuuluvuus Suomen valtakunnan rajojen sisäpuolelle. Oppikirjat ovatkin antoisia lähdeaineistoja poliittisesti kuohuvien aikojen tutkimukselle ja tarkastelulle, sillä ne tarjoavat kurkistusaukon kunakin aikakautena yleisesti hyväksytyihin ”totuuksiin”.